

NIEKOL'KO MYŠLIENOK O SYNTAKTICKEJ TRANSFORMÁCII JÁN HOLÝ*

Jeden z poslucháčov Vysokej pedagogickej školy v Szegede sa nedávno obrátil na mňa s otázkou, či syntaktické útvary I. „Zaviazali sa, nielen že budú plniť plán, ale že ho budú plniť tak, aby spotreba materiálu bola čo najúspornejšia” a II. „Zaviazali sa plniť plán pri najúspornejšej spotrebe materiálu” sú významovo a štylisticky ekvivalentné. Dostal totiž za úlohu formuláciu (I) vhodne zostručiť, ale ponechať jej význam a základnú štylistickú hodnotu. Rozhodol sa pre zmenu pôvodnej formulácie (I) na syntaktický útvar (II), pravdaže, v presvedčení, že úlohu vyriešil správne.

Problematika uvedenej úlohy patrí k základným manipulačným metódam jazykovej analýzy, ktoré sa používajú najmä v deskriptívnej a generatívnej gramatike. Ide vcelku o tri metodické postupy: transformáciu, substitúciu a princíp bezprostredných zložiek. [1] Tieto metódy sa dajú výhodne použiť aj v syntaktickej analýze.

A. Uvedené tri postupy súvisia so základnými vlastnosťami slova vo vete a vety v súvetí. Každá takáto jednotka (slovo vo vete a veta v súvetí) má 1. logický a syntaktický význam (funkciu), 2. gramatickú formu a 3. logickovýznamový a morfológický vzťah k inej jednotke. Tieto syntaktické vlastnosti možno pomerne ľahko zistiť uvedenými manipulačnými metódami.

1. Transformáciou rozumieme v našom príspevku takú zmenu syntaktického útvaru, pri ktorej jeho logický význam ostáva nezmenený, avšak jednotlivé časti syntaktického útvaru podliehajú gramatickým zmenám. Z toho vyplývajú isté dôsledky.

a) Aby sa pri transformácii logický význam syntaktického útvaru nezmenil, nesmie sa zmeniť štruktúra jeho logickovýznamových funkcií. To značí, že ak v útvare *A* štruktúru logickovýznamových funkcií tvorí vzťah: činiteľ (agens) — jeho činnosť (akcia) — zaisahnutý objekt (paciens), musí táto štruktúra ostať zásadne neporušená aj po transformácii tohto útvaru na útvar *B*. Napr. „učiteľ pochválil žiakov” → „žiaci boli pochválení učiteľom” (učiteľ—učiteľom = agens; pochválil — boli pochválení = akcia; žiakov—žiaci = paciens). Z toho ďalej vyplýva, že za vetu predbežne pokladáme slovo alebo skupinu slov, ktoré tvoria štruktúru logickovýznamových funkcií.

b) Gramatické zmeny pri syntaktickej transformácii môžu byť dvojaké: morfológické a syntaktickofunkčné. Do morfológických zmien zaradíme zmenu *paradigmatickú* (zmenu v ohýbaní; napr. učiteľ—učiteľom; pochválil—boli pochválení; žiakov—žiaci), zmenu *transpozičnú* (prechod do paralelnej paradigmy v rámci toho istého slovného druhu; napr. ísť—idúť; pochválil—boli pochválení; ide o zmenu

* A nyitrai (Csehszlovákia) Pedagógiai Fakultás és főiskolánk között fennálló együttműködési megállapodás alapján Közleményeink részére küldött dolgozat.

v slovesnom rode) a zmenu *konverznú* (prechod do inej slovnodruhovej kategórie; napr. dobrý—dobro—dobro; písať—písmo—písomný—písomne). Za syntakticko-funkčnú zmenu pokladáme prechod vetnej časti do kategórie odlišnej syntaktickej funkcie (do kategórie iného vetného člena). Napr. pri vyššie uvedenej transformácii slovo *učiteľ* prešlo z kategórie podmetu do kategórie príslovkového určenia, sloveso *pochválil* ostalo aj po transformácii prísudkom, slovo *žiakov* prešlo z kategórie predmetu do kategórie podmetu.

Tu sa dostávame pred problém, či útvary „učiteľ pochválil žiakov“ a „žiaci boli pochválení učiteľom“ (ide o rovnakú sieť logickov ýznamových funkcií, ale o odlišné štruktúry morfológické a syntaktické) predstavujú jednu vetu, alebo ide o dve odlišné vety. Nazdávame sa, že ide o dve odlišné vety. Veta ako jazyková jednotka musí byť nielen logickým súdom, ale aj morfológickou a syntaktickou konštrukciou. Preto provizórnu definíciu z bodu (a) doplníme: Za vetu pokladáme slovo alebo skupinu slov, ktoré tvoria jednak štruktúru logickov ýznamových a syntaktických funkcií, jednak štruktúru gramatických foriem, ktoré sú v rámci daného jazyka určené logickov ýznamovými a syntaktickými funkciami.

Transformácia sa dá využiť vo všetkých plánoch jazyka.

Napr. máme určiť pravopis číslovky vo výraze „rozprávka o siedm-ch kozliatkach“. Význam tohto výrazu sa nezmení po transformácii na vhodné súvetie, napr. „rozprávka o kozliatkach, ktorých bolo sedem“. Z transformácie vychodí, že ide o základnú číslovku, a že ju v pôvodnej formulácii treba písať s „i“ (o siedmich kozliatkach).

Alebo: Fonetické formy slov „brloch“, neduch“, „dych“, „vzduch“, „slych“ sa píšú vo forme *brloh*, *neduh*, *dych*, *vzduch*, *slych*, lebo po konverzii im odpovedajú útvary *brložiť*, *nedužívať*, *dýšný*, *vzdušný*, *slyšať* (s alternáciou *h—ž*, *ch—š* v rámci tej istej znelostnej kategórie).

Iný príklad: Výraz „bez tvojej pomoci“ má vo vete funkciu príslovkového určenia dôvodu, ak sa dá transformovať na vedľajšiu vetu so špecifickými dôvodovými spojkami *lebo*, *protože* (bez tvojej pomoci sa to nedalo urobiť → nedalo sa to urobiť, lebo si nepomohol), ďalej môže mať funkciu príslovkového určenia podmienky, ak sa dá transformovať na vedľajšiu vetu s podmienkovými spojkami *ak*, *keby* (bez tvojej pomoci to neurobím → neurobím to, ak mi nepomôžeš), prípadne funkciu príslovkového určenia prísutky, ak je ekvivalentný s vedľajšou vetou, ktorá je uvedená prísutkovými spojkami *hoci*, *i keď*, čo aj a pod. (urobil som to bez tvojej pomoci → urobil som to, hoci si mi nepomohol). Ako vidieť, transformácia sa používa predovšetkým na zistenie významovej funkcie slova vo vete alebo vety v súvetí.

2. Substitúciu chápeme v najširšom význame. Preto za substitúciu pokladáme vtelenie akéhokoľvek nového významu do viac-menej nezmenenej gramatickej hodnoty. Ide o posúvanie významu jednak na osi konkrétne — abstraktné, jednak na osi ekvivalentné — synonymné — heteronymné. Podľa toho do substitúcie zaradíme také operačné postupy ako napr.: $a > b$ → topoľ je vyšší ako breza; možno bude pršať → snáď bude posať; možno bude pršať; možno bude snežiť; atď.

Ponúka sa otázka, či sa po substitúcii zmení pôvodný syntaktický útvar (pôvodná veta) na nový syntaktický útvar (novú vetu). Nazdávame sa, že áno. A vyplýva to aj z doplnenej definície vety. Po substitúcii vetu predstavuje iný súbor slov, ktoré musia predstavovať aj novú sieť logickov ýznamových funkcií. Preto útvary „syn pomáha otcovi“ a „otec pomáha synovi“ pokladáme za dve odlišné vety. Napr. slovo „otec“ je v jednej vete paciensom, v druhej agensom, v jednej podmetom, v druhej predmetom. A pod. [2]

Pravda, ak konkrétnu vetu abstrahujeme na logickofunkčnú schému (agens — akcia

— paciens) alebo na syntaktickofunkčnú schému (podmet — prísudok — predmet) prípadne na morfológicko-syntaktickú paradigmu čiže vetný vzorec ($S_{Nom} - V_f - S_{ak}$), útvary „syn pomáha otcovi” a „otec pomáha synovi” majú rovnakú abstraktnú štruktúru.

Takýto záver konečne vyplýva aj z generatívnej koncepcie vety: $S \rightarrow NP - VP \rightarrow NP - (V - NP)$ [3]. Na úrovni $NP - VP$ ide o holú vetu (napr. roľník kosí), na úrovni $NP - (V - NP)$ ide o rozvitú vetu (napr. roľník kosí obilie).

Substitúciou vznikajú nové vety, nie však v každom prípade nové vetné štruktúry, ak štruktúru chápeme ako abstraktnú hodnotu.

Je pochopiteľné, že sa nájdu také substitučné postupy, o ktorých ťažko rozhodnúť, či sa nimi vytvára nový syntaktický útvar alebo nie. Aj tu musíme počítať s javmi prechodnými (periférnymi).

Substitúcia má snád' ešte širšie použitie ako transformácia.

V oblasti pravopisu ju môžeme použiť napr. pri výrazoch typu „rozprávka o siedm-ch kozliatkach”. Číslovku „siedm-ch” môžeme substituovať číslovkami „dvoch”, „troch”, „štyroch”. Pretože toto sú tvary základných čísloviek, aj číslovku „siedm-ch” treba chápať ako základnú. Z toho vyplýva mäkké „i” (siedmich).

Alebo máme zistiť syntaktickú funkciu výrazu „v prvom rade” vo vetách: (a) „ide mi v prvom rade o tvoje zdravie”; (b) „v divadle sedávam v prvom rade”. Vo vete (a) možno syntaktický význam skúmaného výrazu nahradiť inými výrazmi, napr. časticami „predovšetkým”, „najmä”. V prípade častic „predovšetkým” a „najmä” ide o jednoznačnú modálnu funkciu, nie o plnovýznamový vetný člen (napr. okolnostné určenie). Preto aj výraz „v prvom rade” má syntaktický význam modálnej časti vety, nie význam vetného člena (v úzkom zmysle slova). Naproti tomu vo vete (b) skúmaný výraz možno zmeniť na plurálny (v prvých radoch), alebo možno použiť ” synonymnú substitúciu (sedávam vpredu). Ide teda o príslovkové určenie miesta.

3. Princíp bezprostredných zložiek (princíp koherencie) chápeme v tom zmysle, že medzi časťami vety nie je rovnaká spojitosť. Niektoré zložky patria k sebe bezprostredne (tvoria syntagmu), medzi inými časťami je takéto bezprostredné spojenie vylúčené. Podľa toho hovoríme, že isté časti vety sú alebo nie sú bezprostrednými zložkami.

Bezprostredné zložky (zložky koherentné) sa zisťujú postupným vynechávaním takých častí vety, bez ktorých má zvyšná časť logický význam a jemu zodpovedajúcu gramatickú štruktúru. Niekedy takto získame dve bezprostredné zložky, inokedy tri. [4]

Napr. vo vete „vždy sme ťa pokladali za neochvejného obhájcu pravdy” môžeme postupovať viacerými smermi: I. „vždy sme ťa pokladali za neochvejného obhájcu pravdy” \rightarrow „pokladali sme ťa za obhájcu pravdy” \rightarrow „pokladali sme ťa za obhájcu”. Tu musíme prestať, lebo vynechanie ďalšej časti by viedlo k nelogickým útvarom (napr. pokladali sme ťa; pokladali sme za obhájcu; ťa za obhájcu). Dospeli sme teda k trom bezprostredným zložkám. Akuzatívna väzba zámena „ťa” (teba) závisí od jeho spätosti so slovesom „pokladali sme”, predložková akuzatívna väzba „za priateľa” vyplýva z jeho spätosti so slovesom „pokladali sme”, ale ostatné gramatické kategórie slova „priateľ” závisia od jeho spojenia s podstatným menom, ktoré je vo vete nahradené bezrodovým zámenom „ťa” (ty). Ide tu o zhodu v mennom rode a čísle. Máme teda útvar troch bezprostredných zložiek čiže trojvzťah, ktorý možno chápať v geometrickom zobrazení ako uzavretý (cyklický).

II. Iným postupom by sme mohli postupne získať iné útvary: „vždy sme ťa pokladali za neochvejného obhájcu pravdy” \rightarrow „pokladali sme ťa za neochvejného

obhájcu" – „za neochvejného obhájcu". Dospeli sme teda k dvom bezprostredným zložkám. Iné takéto bezprostredné zložky v tejto vete sú: obhájcu pravdy, vždy sme pokladali. Bezprostrednými zložkami nie sú napr. útvary: vždy pravdy; ťa za obhájcu; ťa neochvejného; ťa pravdy a pod.

Podobne postupujeme napr. v zloženom súvetí „Starenka povedala, že chlapec ochorel, a dala sa do plaču." Na základe koherencie zistíme, že bezprostrednými zložkami sú iba dvojice: „Starenka povedala, že chlapec ochorel" a „Starenka (čosi) povedala a dala sa do plaču". Bezprostrednými zložkami nie sú vety „chlapec ochorel, a dala sa do plaču", preto pred zlučovacou spojkou píšeme čiarku.

B. Po tomto krátkom úvode sa venujeme len problematike syntaktickej transformácie, aby sme mohli napokon osvetliť správnosť alebo nesprávnosť vyriešenia danej úlohy (zmeny syntaktického útvaru I na útvar II).

Pri syntaktickej transformácii musíme mať na zreteli niekoľko čiastkových problémov alebo jazykových rovin, a to 1. rovinu výstavby textu, 2. rovinu logicko-významových funkcií a ich morfológického stvárnenia, 3. rovinu modálnych významov, 4. rovinu kontextových hodnôt skúmaných jednotiek, 5. rovinu ich štylistickej hodnoty atď. Problematiku osvetlíme na príkladoch.

Ponajprv si zavedieme pomocný termín *obsahová jednotka*. Budeme ňou označovať takú syntaktickú jednotku, ktorá sa dá vyjadriť prisudzovacím skladom bez prívlastkov a doplnkov (napr. otec sa vrátil) alebo vetným základom (napr. sneží).

1. V rovine výstavby textu skúmame to, akými syntaktickými prostriedkami sú vyjadrené elementárne obsahové jednotky. Tak napr. v texte „Otec sa vrátil. Otec bol unavený" sú dve obsahové jednotky vyjadrené dvoma samostatnými vetami (výpoved'ami). V texte „Otec sa vrátil unavený" sú dve pôvodné obsahové jednotky vyjadrené jednou vetou.

Z toho vyplýva, že pri transformácii sa môžeme pohybovať v rozpätí niekoľkých stupňov, a to od stupňa najvoľnejšieho spojenia obsahových jednotiek až po stupeň ich najtesnejšieho, najzomknutejšieho spojenia. Ukazuje sa, že týchto základných transformačných možností (stupňov) je päť:

a) zorad'ovanie čiže diatixa (Otec sa vrátil. Otec bol unavený.). Na tomto stupni by sme mohli rozlišovať voľnú diatixu (Otec sa vrátil. Otec bol unavený.) a tesnú diatixu (Otec sa vrátil. Bol unavený.);

b) prirad'ovanie čiže paratixa. Možno rozlišovať prataxu bezspojkovú čiže asyndetickú (Otec sa vrátil, bol unavený) a parataxu spojkovú čiže syndetickú (Otec sa vrátil a bol unavený);

c) podrad'ovanie čiže hypotaxa, a to adeiktická — bez odkazovacieho zámena (Otec bol unavený, keď sa vrátil) a deiktická — s odkazovacím zámenom (Otec bol unavený vtedy, keď sa vrátil);

d) polovetná väzba čiže hemitaxa (Otec, vrátiac sa, bol unavený);

e) tesná väzba čiže stenotaxa (Otec sa vrátil unavený. Alebo: Vrátiť sa otec bol unavený). [5]

Možno vysloviť názor, že niektoré z uvedených piatich (resp. ôsmich) útvarov sú bezpríznakové, iné sú v istých štylistických situáciách typické, príznakové. Najvoľnejšie útvary (diatixa a prataxa) sa využívajú najmä v hovorovom jazyku, v poézii a umeleckej próze, tesné útvary (hypotaxa a stenotaxa) sú príznačné pre štýl odborný a publicistický.

2. Rovina logicko-významových funkcií je veľmi, dôležitá. Ide o to, že jednotlivé jazykové jednotky (plnovýznamové slová vo vete a vety v súvetí) majú v syntaktickom útvaru isté logicko-významové funkcie. Pri transformácii tieto funkcie treba rešpekto-

vať, lebo ináč by transformácia bola nesprávna. Informačná hodnota istého syntaktického útvaru musí ostať aj po transformácii neporušená.

Tu sa dostávame do ťažkých situácií, pretože logickovýznamové vzťahy parataktické (zlučovacie, vylučovacie, stupňovacie, odporovacie, dôvodové a dôsledkové) nedajú sa vždy adekvátne vyjadriť na stupni hypotaktickom alebo stenotaktickom. A naopak.

Napr. vedľajším vetám príпустkovým a podmienkovým odpovedá parataktický vzťah odporovací (Aj keď ste mi nepomohli, dokázal som to → Nepomohli ste mi, a predsa som to dokázal; Ak mi pomôžete, dokážem to → Dokážem to, ale mi musíte pomôcť.) Stupňovací parataktický vzťah v hypotaktickej transformácii nemožno vždy adekvátne realizovať. Vzťahu dôsledkovému na stupni parataxy odpovedá hypotaxa s účinkovou vetou (Zakričal silno, preto som skoro ohluchol → Zakričal tak silno, že som skoro ohluchol), parataktickému vzťahu dôvodovému odpovedá hypotaxa s vedľajšou vetou dôvodovou, príčinnou alebo účelovou (Napriďte, má totiž poradu → Nepríďte, lebo má poradu).

Niektoré parataktické vzťahy dajú sa vyjadriť aj stenotakticky. Príslušným parataktickým spojkám odpovedajú v slovenčine niektoré predložkové väzby. Napr. odprovací vzťah sa v stenotaktickej transformácii vyjadruje predložkami *okrem* a *bez* (Otec sa vrátil, ale matka nie → Otec sa vrátil bez matky. Boli sme tam nielen my, ale tam boli aj cudzinci → Okrem nás tam boli aj cudzinci.) Atď’.

Slovom, v istých prípadoch medzistupňové transformácie nie sú realizovateľné, alebo sa po transformácii menia logickovýznamové vzťahy, napr. zlučovacie vzťah na okolnosť času (Otec sa vrátil a bol unavený → Keď sa otec vrátil, bol unavený).

V súvislosti s transformáciou a s problematikou zachovania logickovýznamovej štruktúry vety treba mať na zreteli aj vidové vzťahy sloviac na vyjadrenie viacerých dejov. Keď napr. súvetie zmeníme na jednoduchú vetu, musíme v istých prípadoch transformovať sloveso na podstatné meno. Tým likvidujeme vidový význam príslušnej lexémy (napr. vrátiť sa, vracat sa → návrat). Pri transformácii tohto druhu potom vidovú funkciu preberajú predložky. Napr. Keď sa vracal, rozmyšľal → Pri návrate rozmyšľal. Keď sa vrátil, rozmyslel si to → Po návrate si to rozmyslel.

3. Rovnako dôležitým javom v transformačnom procese je rovina modálnych významov. Do modálnosti [6] v širšom zmysle zaradíme nielen vyjadrovanie vôle a schopnosti (napr. pomocou sloviac ako: musieť, smieť, mať povinnosť, môcť, vedieť, chcieť a i.), ale aj vyjadrovanie hodnotenia (napr. pomocou predikatívov ako: radno, slobodno, je neskoro, je privčias, je tma a pod, v spojení a s neurčitkami plnovýznamových sloviac, prípadne pomocou osobitných hodnotiacich adjektív alebo substantív, napr. je správne, je osožné, je radosť, je žiaľ, potecha a i.).

Okrem toho treba mať na zreteli jednak modálne vzťahy vnútri vety, teda vzťahy medzi agensom a jeho akciou alebo medzi nositeľom stavu a jeho stavom, ktoré podávateľ iba konštatuje (napr. otec sa musel vrátiť; brat chcel byť námorníkom), jednak modálne vzťahy medzi obsahom vety a podávateľom (napr. otec sa snáď vráti; brat zaiste chcel byť námorníkom). Ba je tu ešte aj vzťah medzi podávateľom, obsahom vety a adresátom. Tento modálny význam sa vyjadruje jednak morfológicky, napr. slovesnými spôsobmi (dá mi tú knihu, daj mi tú knihu!), jednak lexikálne (kam ideš?) jednak intonáciou (budeš ticho!).

Niektoré modálne významy sa pri transformácii nemenia. Napr. paratakticky vyjadrený rozkaz (Otec mi povedal: Vráť sa včas!) možno vyjadriť adekvátne hypotakticky (Otec mi povedal, aby som sa vrátil včas), aj adekvátne stenotakticky (Otec mi prikázal vrátiť sa včas). Sú však niektoré modálne významy, ktoré sa dajú vyjadriť len na istom stupni textovej výstavby obsahu. Porovnajme napr. vyjadre-

nie dôvodu na stupni parataxy a na stupni hypotaxy. Prirad'ovacie súvetie „Peter zostal s nami, ved' mal času dost” má z modálneho aspektu trochu odlišný význam ako prograd'ovacie súvetie „Peter zostal s nami, pretože mal času dost”. V parataktickom stvárnení dôvodového vzťahu sa dôvod hodnotí viac zo strany podávateľa (ide o podávateľov názor na dôvod Petrovho rozhodnutia), kým vyjadrenie dôvodu na stupni hypotaxy má všeobecnú platnosť, alebo uvedený dôvod platí predovšetkým podľa Petrovho názoru. Ako vidieť, spojky „pretože” a „lebo” z logickovýznamového hľadiska sú ekvivalentné s parataktickými spojkami „ved”, „totiž”, „však”, no nie sú s nimi ekvivalentné z hľadiska modálneho významu.

4. Pri transformácii priam zákonite dochádza k zmene kontextových funkcií jednotlivých obsahových zložiek. Každá veta začlenená do kontextu (do situácie) stáva sa organickou zložkou obsahového celku čiže výpoved'ou. To značí, že musí obsahovať psychologický prísudok čiže rému. (V českej a slovenskej lingvistike sa miesto termínu „réma” zaužíval Mathesiov termín „jadro výpovede”. [7] Ostatná časť vety (výpovede) má potom kontextovú funkciu psychologického podmetu čiže témy (podľa Mathesia sa táto časť nazýva východisko výpovede). Najnovšie sa však zisťuje, že vo výpovedi nejde vždy len o tému a rému, ale že sa vo viacerých výpovediach vyskytuje aj tzv. prechodná (tranzitná) časť, ktorej úlohou je vyjadriť významový vzťah medzi témou a rémou.

Máme napr. dvojčlenný kontext: Stĺp je vyvalený. Na stĺp narazilo auto. — V druhej výpovedi výraz „na stĺp” má funkciu témy, slovo „auto” funkciu rémy a sloveso „narazilo” funkciu tranzitnej časti.

Nás tu zaujíma predovšetkým problematika jadra výpovede (rémy).

Pri diataktickej výstavbe textu každá veta ako samostatná výpoved' má jedno jadro. Po stesňovacej transformácii si každá veta svoje jadro ponecháva aj na stupni parataxy, aj na stupni hypotaxy. Po transformácii diataktického kontextu na najtesnejší útvar (stenotaxu) musí sa jedno z dvoch pôvodných jadier likvidovať. Redukuje sa na východisko výpovede, alebo v niektorých prípadoch na tranzitnú časť.

Pravdaže, tieto zmeny sú odrazom psychického prístupu podávateľa k formulovaniu výpovede, avšak na obsah výpovede ako nositeľky istej informácie nemajú rozhodujúci vplyv. Kontextové zmeny sa pri transformácii uplatňujú len ako slovo-sledový činiteľ.

5. S transformáciou súvisia aj problémy štylistické. Už sme upozornili na to, že voľné transformy sú príznačné pre štýl umelecký a hovorový, zatiaľ čo tesné transformy príznačovo frekventujú v štýle odbornom a publicistickom (agitačnom).

Okrem toho možno v tejto súvislosti hovoriť aj o ďalšej štylistickej problematike, a to o jednoznačných a dvojznačných transformách.

Transformovaný útvar (transforma) je významovo (obsahovo) jednoznačný vtedy, keď má v ňom každé plnovýznamové slovo jednoznačnú logickovýznamovú funkciu a jednoznačný vzťah k inému slovu vo vete. Platí to aj o vetách v súvetí.

Často sa stáva, že pre homonymiu pádových koncoviek má veta dvojaký význam. Napr. veta „osobnosti vytvárajú dejiny” nie je významovo jednoznačná, lebo nevieme, ktoré zo slov „osobnosti” a „dejiny” má funkciu agensa a ktoré funkciu paciensa. Táto dvojjvýznamovosť je zavinená tým, že príslušné jazykové znaky sú konformné v nominatíve a akuzatíve. Takúto formuláciu potom nazývame defektívnou. Transformácia na trpný rod sa stane jednoznačnou: „osobnosti sú vytvárané dejinami”. Činiteľ je v pasívnej transforme spravidla vždy vyjadrený inštrumentálom alebo predložkovou genitívnou väzbou.

V niektorých transformách je viacej gramatických príznačkov na vyjadrenie

jednoznačného obsahu vety. Napr. vo vete „syn hľadá matku” slovo syn je jednoznačne v nominatíve (agens) a slovo „matku” jednoznačne v akuzatíve (paciens). Takúto transformu nazývame redundantnou (má nadbytok gramatických príznakov na vyjadrenie logických funkcií slov. [8])

Dvojzmyselnosť sa zaviňuje aj nejasným vyjadrením logických a gramatických vzťahov medzi členmi syntagmy. Máme napr. hypotaktický útvar „Časť parcely, ktorá bola určená ako stavebný pozemok, dal pôvodný majiteľ do prenájmu.” Nie je jednoznačne vyjadrené, či sa vzťažná veta vzťahuje na slovo „časť” alebo na slovo „parcely”. Defektívny útvar nadobudne jednoznačný význam po vhodnej zmene na tesnejšie alebo voľnejšie transformy.

Príklad na stesnenie: a) Časť tej parcely, ktorá bola určená ako stavebný pozemok, dal pôvodný majiteľ do prenájmu. (Deiktická hypotaxa je jednoznačná.) — b) Časť parcely určenej ako stavebný pozemok dal pôvodný majiteľ do prenájmu. (Stenotaktický útvar je tu výhodný.)

Príklad na uvoľnenie: Parcela bola určená ako stavebný pozemok, ale pôvodný majiteľ dal jej časť do prenájmu. A pod.

Ak vo vete (v súvetí) nie sú logické vzťahy vyjadrené jednoznačne, hovoríme o tzv. falošných (skrytých) syntagmách. Ide o tie prípady, keď istý člen môže zdanlivo vytvárať syntagmu s jedným alebo druhým členom vety (napr. časť parcely, ktorá... → tá časť parcely, ktorá...; časť tej parcely, ktorá...; alebo: Niektorí jazykovedci hovoria o možnosti definovať vetu skepticky → hovoria skepticky; definovať skepticky; atď.). Falošné sklady sú časté najmä v adeiktickej hypotaxe a v prehustených stenotaktických konštrukciách.

C. Po predchádzajúcich úvahách môžeme prikočiť k riešeniu úlohy, ktorú sme uviedli na začiatku tohto príspevku.

Ide o transformáciu hypotaktickej konštrukcie (Zaviazali sa, nielenže budú plniť plán, ale že ho budú plniť tak, aby spotreba materiálu bola čo najúspornejšia) na konštrukciu stenotaktickú (Zaviazali sa plniť plán pri najúspornejšej spotrebe materiálu). Pôvodná konštrukcia obsahuje 4 vety. Prvá je hlavná, ďalšie dve sú vzájomne v parataktickom vzťahu stupňovaco-odporovacom, spoločne rozvíjajú prvú vetu (hlavnú) a majú syntaktickú funkciu viet predmetových. Štvrtá veta má hodnotu sekundárnej vedľajšej vety, lebo sa ňou rozvíja primárna vedľajšia veta (tretia), z logického hľadiska má význam vety spôsobovej (Ako budú plniť plán?).

Podľa pôvodnej konštrukcie pracovníci sa zaviazali realizovať dve úlohy: a) plniť plán, b) spotrebovať pritom čo najmenej materiálu. Pritom druhá úloha značí vyšší stupeň prvej úlohy, a to v tom zmysle, že spotreba materiálu má dosiahnuť krajnú minimálnu hranicu, čo sa vyjadruje maximalizačnou časticou „čo” (čo najďalej, čo najskôr, čo najviac vpredu, čo najhlbšie a pod.).

Čo sa z týchto významov v stenotaktickej transforme stratilo, prípadne čo v nej pribudlo?

V prvom rade sa v druhej konštrukcii eliminovala existencia dvoch úloh a tým aj stupňovaco-odporovací vzťah medzi nimi. V druhom rade sa redukoval hodnotiaci (modálny) vzťah pracovníkov k spotrebe materiálu vyjadrený v prvej konštrukcii časticou „čo” v spojení s adjektívom v superlatíve. Prítomnosť nových logických prvkov v druhej konštrukcii sa neukazuje.

Keby sme v stenotaktickej konštrukcii chceli zachovať štruktúru logických vzťahov prvej konštrukcie, museli by sme ponechať paratakticky vyjadrený vzťah dvoch pracovných úloh a hodnotiacu časticu „čo”. Teda: Zaviazali sa nielen plán plniť, ale plniť ho pri čo najúspornejšej spotrebe materiálu.

Pri tejto príležitosti treba prediskutovať dva problémy.

Prvým z nich je vymedzenie hranice medzi súvetím a jednoduchou vetou. [9]

K vyššie uvedenej definícii vety (v odseku A-1-b) sme vyšli z predpokladu, že veta je útvar gramatický. To značí, že vetu konštituuje maximálne jeden určitý slovesný tvar istého plnovýznamového alebo pomocného slovesa (sponového, fázového alebo modálneho). Ak sú v istom syntaktickom útvere určité tvary dvoch odlišných sloviess, pokladáme ho za súvetie (za vetu zloženú). Podľa toho útvar „žiak sa učí“ je vetou jednoduchou, útvar „žiak sa učí a uvažuje“ pokladáme za súvetie. O viacnásobnom prísudku vo vete jednoduchej možno hovoriť len vtedy, keď určité tvary viacerých plnovýznamavých sloviess majú spoločný rozvíjaci člen (napr. žiak si knihu kúpil a prečítal), alebo ak ide o spoločné pomocné sloveso v určitom tvare (napr. žiak je spokojnejší a usilovnejší; chlapec smie odísť a hrať futbal), poprípade ak sa isté sloveso opakuje (napr. chlapec len beží, beží a beží...).

Podľa takejto koncepcie útvar „Zaviazali sa nielen plán plniť, ale plniť ho pri čo najúspornejšej spotrebe materiálu“ je vetou jednoduchou (obsahuje jeden určitý slovesný tvar).

S hranicou medzi jednoduchou vetou a súvetím súvisí otázka, či sme po transformácii ponechali dve pôvodné jadrá výpovedí, alebo ide len a jedno jadro. [10]

Ako každý vetný člen, tak aj kontextová časť výpovede (východisko, jadro, tranzitná časť) môže byť holá (prišiel aj priateľ), rozvitá (prišiel aj môj priateľ) a viacnásobná (prišiel aj otec aj brat). Lenže napr. každá časť viacnásobného jadra môže byť rozvitým výrazom (prišiel aj môj brat aj tvoj otec), pričom dôraz býva len na jednom člene tohto rozvitého výrazu (zaviazali sa nielen *plniť plán*, ale ho plniť *pri čo najúspornejšej spotrebe materiálu*). Nazdávame sa, že i takéto prípady patria do kategórie viacnásobného jadra výpovede. Takto sme z dvoch pôvodných jadier získali jedno jadro, ale viacnásobné.

Mohlo by sa namietnuť, že jednej a tej istej veci dávame dva rozličné termíny. Nejde o jednu a tú istú vec. Ide o dve odlišné gramatické situácie, preto sú tu nevyhnutné aj osobitné gramatické kategórie a osobitné lingvistické termíny. [11]

POZNÁMKY

- [1] Pozri napr.: L. S. BARCHUDAROV, O nekotorych struktúrnych metodach lingvističeskogo issledovanija; Inostrannyje jazyki v škole 1961, 1, str. 96 nasl.
- [2] V rozpornosti názorov na vetu zachovávame strednú cestu. Kým krajní formalisti dívajú sa na vetu len ako na abstraktnú schému (napr. F. DANEŠ, Syntaktický model a syntaktický vzorec; Čsl. prednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, ČSAV 1963, str. 115 nasl.) a kým krajní sémantici stotožňujú vetu s výpoveďou (napr. V. SKALIČKA, Promluva jako lingvistický pojem; Slovo a slovesnost, Praha 1937, str. 163 nasl.; V. MATHESIUS, Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, str. 229; J. ERBEN, Abriss der deutschen Grammatik; Akademie-Verlag Berlin, 1961, str. 171), pridžme sa toho názoru, že veta je jazykový útvar, v ktorom rozhoduje aj význam slov, nielen ich gramatická forma. Od vety odlišujeme výpoveď. Veta sa stáva výpoveďou, keď sa dostane do kontextu a nadobudne istú komunikačnú hodnotu (najmä na základe situácie a intonácie).
- [3] Pozri napr. N. CHOMSKY, Syntactic Structures, The Hague—Paris, 1966, str. 27.
- [4] Nejde o úplné stotožnenie tohto princípu s princípom, ktorý sa v deskriptívnej lingvistike nazýva „immediate constituents“ (L. BLOOMFIELD, Language, 1933).
- [5] Táto problematika je hlbšie rozpracovaná v štúdií: J. HOLÝ, K otázke tesnosti kontextu; Sborník Pedagogické fakulty v Nitre, 7/1965, SPN Bratislava, str. 105 nasl.
- [6] O modálnej problematike pozri napr.: Ľ. ĎUROVIČ, Modálnosť. Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštine, SAV Bratislava, 1956. — Alebo: I. POLDAUF, The Third Syntactical Plan; Travaux linguistiques de Prague, 1, ČSAV Praha, 1964, str. 241 nasl.
- [7] V. MATHESIUS, O tak zvaném aktuálním členění větném; Čeština a obecný jazykozpyt; Melantrich Praha, 1947, str. 234 nasl.

- [8] Pozri napr.: J. DUBOIS, Grammaire structurale du français, Larousse Paris, 1965, str. 17 nasl.
- [9] Tento problém sa rieši v slovenskej lingvistike už niekoľko rokov. Porovnaj napr.: J. MLACEK, O viacnásobnosti prísudku a vetného základu; Slovenská reč, SAV Bratislava, 1967, 2. str. 74 nasl. (Tam aj predchádzajúca literatúra.)
- [10] O tejto problematike pozri napr.: M. DAROVEC, K pomeru významovej výstavby a syntaktickej stavby jazykových jednotiek; Jazykovedný časopis, SAV Bratislava, 1964, 1, str. 3 nasl.
- [11] Úlohou tohto článku bolo zhrnúť niektoré teoretické transformačné problémy a poslúžiť tak školskej praxi. S tým súvisí aj celková koncepcia článku a jeho aplikácia na konkrétnu transformačnú úlohu.

A MONDAT-ÁTALAKÍTÁSOKRÓL

Írta: J. Holý (Nyitra)

A tárgyalt probléma a szintaktikai manipuláció eljárásainak, elveinek tárgyköréhez tartozik. A transzformációról, a szubsztitúcióról és a közvetlen, összefüggő elemek, vagyis a koherencia elvéről, mindezeknek a szavak szintaxisban való alkalmazásáról van szó.

1. Átalakításon (transzformáción) a szintaktikai alakzat olyan változásait értjük, amelyek ellenére a jelentésbeli és logikai szerkezet érintetlen marad ugyan, de az alakzat részei különböző grammatikai változásokon mennek át. Ide soroljuk a morfológiai és a szintaktikai változásokat. Az előbbiekhöz tartoznak a *paradigmatikus* (pl. učitel' → učitel'om; ,tanító → ,tanítótól' (vagy, ,tanító által'); pochválil → boli pochváleni; (a tanító), megdicsérte' → (a tanulók), dicséretben részesültek' stb.), a *transzpozíciós* (átmenet egy paralel kategóriába, pl. ist' → ide → idúc; ,menni → ,megy → ,menve') és a *konverz* változások (átmenet a szófajokon belül egy másik kategóriába, pl. presny → presne → presnost' → spresnit'; ,pontos → pontosan → pontosság → pontosabbá tesz' stb.)

Szintaktikai változásoknak tekintjük a mondattani funkciók modifikációit (pl. učitel' pochválil žiakov → žiaci boli pochváleni učitel'om; ,a tanító megdicsérte a tanulókat → a tanulók a tanítótól dicséretben részesültek (megdicsértettek- passivum)'); a ,tanulók'' szó a tárgy kategóriájából az alany kategóriájába ment át).

2. A helyettesítést (szubsztitúciót) a legtágabb értelemben foghatjuk fel. A tartalomnak bizonyos grammatikai formába való foglalását értjük rajta. A jelentés az *absztrakt—konkrét; ekvivalens—szinonim—heteronim* tengelyek körül modifikálható; pl. a > b → topol' je vyšší ako breza; ,a nyárfa magasabb mint a nyírfa'; snád' → možno; ,talán → lehetséges (meglehet)'; prši → sneží; ,esik → havazik; stb.

Átalakítás és helyettesítés során új mondatok keletkeznek. Mondatnak tekintjük egyrészt a szintaktikai funkciók logikai szerkezetét kifejező, másrészt pedig az adott nyelvben e logikai és szintaktikai funkciók által meghatározott grammatikai formákat alkotó szót vagy szócsoportot.

3. A közvetlen, összefüggő vagy koherens elemek elvét úgy értelmezzük, hogy a mondat különböző részei között az összetartó erő nem egyenlő. Az összefüggő elemekig az olyan részek fokozatos elhagyásával jutunk el, amelyek nélkül a megmaradt részek még logikai jelentése van. Pl. e mondatból ,vždy sme t'a pokladali za neochvejného obhájcu pravdy'', ,téged mindig az igazság rendíthetetlen védelmezőjének tartottunk' a következő struktúrákat kaphatjuk: 3 elem ciklikus szerkezetét (,téged védelmezőnek tartottunk'), vagy néhány kéttagú lineáris struktúrát (szintagmát), pl. ,mindig tartottunk'; ,az igazság védelmezője', rendíthetetlen védelmező'.

B) A transzformációval összefüggésben a nyelvnek többféle oldalát, síkját is figyelembe kell venni: 1. a szövegfelépítést, 2. a logikai funkciók szerepét és ezek morfológiai realizációját, 3. a modalitást, 4. a kontextus-értékeket, 5. a stilisztikai értékeket, stb.

1. A szövegfelépítésben az elemi logikai egységek kifejezése során többféle fokozatot (lehetőséget) különböztetünk meg; ezek a következők: a) diataxis — különálló mondatok mellérendelése (otec sa vrátil. Bol unavený. ,Az apa visszajött. Fáradt volt. '); b) mellérendelés v. parataxis (Otec sa vrátil a bol unavený. ,Az apa visszajött és fáradt volt. '); c) alárendelés v. hipotaxis (Ked' sa otec vrátil, bol unavený. Amikor az apa visszajött, fáradt volt. '); d) hemitaxis — határozói szerkezet (Otec, vrátiac sa, bol unavený). ,Az apa, megérkezvén, fáradt volt. '); e) sztenotaxis- (Otec sa vrátil unavený. ,Az apa fáradtan jött vissza. ').

2. Ha a logikai oldaláról nézzük az átalakítást, a transzformált alakzat szerkezetének érintetlennek, változatlanoknak kell maradnia (pl. agens—aktio—patiens → tieto osobnosti vytvorili dejiny → tieto osobnosti boli vytvorené dejinami; ,ezeket a személyiségeket a történelem alakította ki → e személyiségek a történelem (tört. fejlődés) által alakultak ki'). Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy olykor nehéz helyzetbe kerülhetünk, mert vannak logikai kapcsolatok, melyeket a szövegfelépítés minden fokozatán lehetetlen megvalósítani.

3. Átalakítás során gyakran megváltoznak a modális jelentések is.

4. Az átalakítás folyamatában megváltozhat a kontextus-érték is (a téma—réma—tranzit-elem

szerkezetéről van szó). A diataxis és a parataxis fokán minden mondatnak van egy-egy pszichológiai állítmánya (rémája). A sztenotaktikai transzformban csak egyetlen réma lehetséges (a közlemény, kijelentés magja).

5. Transzformáció következményeképpen bizonyos stilisztikai változások is adódnak. A fel lazított szöveg (diataxis és parataxis) inkább a köznyelvi és a művészi stílusra jellemző, míg a szorosabb, tömörebb szövegek (hipotaxis és sztenotaxis) gyakoribbak a közigazgatási, tudományos és műszaki irodalomban.